

ЩО МОДЕЛЮЮТЬ У СИНТАКСИСІ?

Статтю присвячено одній з актуальних проблем сучасного українського мовознавства – моделюванню в синтаксисі. Проаналізовано питання про об'єкти моделювання в українському синтаксисі, зокрема, про синтаксичну одиницю та синтаксичний зв'язок.

Ключові слова: синтаксис, модель, об'єкт, синтаксична одиниця, синтаксичний зв'язок.

Статья посвящена одной из актуальных проблем современного украинского языкознания – моделированию в синтаксисе. Проанализирован вопрос, связанный с объектами моделирования в украинском синтаксисе: синтаксической единицей и синтаксической связью.

Ключевые слова: синтаксис, модель, объект, синтаксическая единица, синтаксическая связь.

The article is devoted to one of the topical issues of modern Ukrainian linguistics – modeling in syntax. It analyzes the problem connected with objects of modeling in Ukrainian syntax: a syntactic unit and syntactic link.

Keywords: syntax, a model, an object, a syntactic unit, a syntactic link.

Лінгвістичний експеримент, про право мовознавців на який писали ще Л. В. Щерба [23] і Ю. М. Караулов [7] і який широко ввійшов у практику лінгвістичних досліджень, пов'язаних із використанням спеціальної літератури, штучно утвореного мовного матеріалу, тобто всього того, що виходить за межі традиційних, нерідко вже рутинних уявлень про мову й мовлення, за межі усталених догм, постійно супроводжує моделювання. Лінгвістичне моделювання як особливий і дуже ефективний метод досліджень набуває великої ваги в практиці синтаксичного аналізу, що зумовлено передусім специфікою синтаксису як дуже великої системи, не доступної для її безпосереднього спостереження в усьому обсязі та в усіх виявах одночасно.

Синтаксичні моделі через фактично неосяжність матеріалу та статус синтаксису як вершинного рівня структури мови є досить специфічними, неординарними, різноманітними у своїх теоретичних передумовах та виявах [2; 3; 4; 8; 10; 18; 22 та ін.] і потребують спеціального розгляду. Модель у синтаксисі – це одна

з його фундаментальних категорій, оскільки саме в синтаксисі моделюють явища, пов'язані з їхньою субстанцією, із фізичними характеристиками, а також зі структурними та функційними параметрами цих явищ, утілених у певні мовленнєві ланцюги.

Мета запропонованого дослідження – проаналізувати питання про об'єкти моделювання в українському синтаксисі. З огляду на це відзначимо, що об'єктом моделювання в синтаксисі може бути все, що належить до цього рівня структури мови й так чи так пов'язане з конструюванням мовлення. Реальна потреба в методі моделей постає тоді, коли стикаємося в синтаксисі з таким явищем, що у своєму вияві як послідовності слів чи деякого синтаксичного відношення через певні причини не може бути прийнятним за обсягом списком відповідних мовленнєвих утворень чи не може бути виражене субстанціонально в доступній дослідникові матеріальній формі. Отже, у синтаксисі моделюють синтаксичні одиниці та синтаксичні зв'язки.

Відзначимо, що синтаксичні одиниці входять до загальної системи мовних одиниць, у якій, за В. М. Солнцевим, прийнято виділяти три основні групи: 1) матеріальні одиниці мови, що мають постійну матеріальну оболонку (це фонема, морфема, словоформа тощо), 2) відносно-матеріальні одиниці, матеріальна оболонка яких зарані чітко не фіксується й може видозмінюватися навіть у межах одного класу таких одиниць (наприклад, словосполучення, речення, текст та ін.), 3) нематеріальні, ідеальні одиниці, чи одиниці, пов'язані з різними значеннями й відношеннями (сема, граматичне значення, синтаксичний зв'язок тощо), – кожна з яких по-своєму специфічна, але не ізольована від інших [9, с. 149]. І якщо в цьому випадку перша й третя групи мовних одиниць досить чітко протиставлені одна одній і загалом співвідносяться як із планом вираження, так і із планом змісту в мові, будучи, природно, двосторонніми лінгвістичними знаками, хоч, імовірно, і з переважним тяжінням до якогось одного з названих планів, то відносно-матеріальні одиниці мови, до яких належать практично всі синтаксичні утворення з деякої послідовності слів, співвідносяться не лише із власне означувальним і означуваним у знаці, а ще із третьою іпостассю – їх моделлю, моделлю як об'єктивним і лінгвістично надзвичайно значущим параметром відповідних синтаксичних одиниць, які визначають їхній структурно-функційний

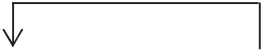
характер, їхню конструктивну динаміку й саму змогу їх опису як одиниць мови й мовлення.

У свій «Словник лінгвістичних термінів» О. С. Ахманова вводить поняття **лінгвістична одиниця**, указуючи, що цей термін відрізняється від терміна **мовна одиниця** тим, що позначає не якість певне явище власне мови чи мовлення, не якусь їхню одиницю, а «елемент науково-теоретичної побудови чи лінгвістичного моделювання» [1, с. 146]. У цьому понятті, на нашу думку, і полягає сутність третьої іпостасі синтаксичних одиниць, до того ж як основних, так і похідних чи аналітичних [16, с. 103–193], які являють собою найрізноманітніші граматично зв'язані послідовності слів, і передусім такі послідовності, які кваліфікуємо як словосполучення, словоз'єднання та речення.

На синтаксичному рівні структури мови актуалізуються сполучувальні можливості мовних одиниць, і, як уже було відзначено вище, виявляють себе досить специфічні властивості цього важливого засобу людського спілкування, які дають змогу генерувати велику й абсолютно не контрольовану ні нашим мозком, ні навіть найдосконалішою технікою кількість як конкретних комунікативних побудов, так і нормативних мовленнєвих ланцюгів докомунікативного рівня. У зв'язку із цим немає змоги адекватно описати синтаксичний лад будь-якої з розвинених мов світу, зокрема й української, лише в термінах означувального й означуваного, у термінах, які задають якусь синтаксичну конструкцію й указують її функційно-змістові характеристики. Потрібно спочатку, мабуть, співвіднести окрему синтаксичну конструкцію з тією чи тією її моделлю, що репрезентує **всі конструкції заданого типу**. Потрібно потім визначити комплекс відповідних моделей, що описують **усі типи** досліджуваних конструкцій (хай навіть з уведенням мотивованого статистичного порога). І лише тоді, ймовірно, через систему моделей певної синтаксичної конструкції, систему, ілюстровану конкретним мовленнєвим матеріалом, можна вибудувати опис реального синтаксису тієї чи тієї мови, досить адекватний, а основне – повною чи хоч би відносно повною мірою. І опис цей за своїм обсягом не вийде за прийнятні для його засвоєння й практичного використання межі.

Не можна задати списком усі навіть елементарні (двокомпонентні) словосполучення української мови. Натомість моделі

таких словосполучень і легко осяжні, і їх легко інтерпретувати. Графічна модель їх може бути загалом одна:

 (= – слово як стрижневий компонент конструкції; — – слово як компонент конструкції; → – підрядний зв'язок (від залежного компонента до головного).

Максимальна кількість аналітичних моделей елементарного словосполучення на рівні частин мови не може перевищувати числа 36, оскільки в українській мові лише шість повнозначних частин мови, що можуть функціонувати як стрижневий і як залежний компоненти синтаксичної конструкції, і навіть якщо прийняти дрібнішу класифікацію парадигматичних класів слів [11; 13; 14; 21 та ін.] і допустити їхню абсолютну сполучуваність, кількість моделей узваної конструкції не перевищить числа другого порядку, а, найімовірніше, залишиться в межах однієї сотні, як це було показано в одному з наших досліджень, фрагмент якого, що ілюструє різні типи субстантивного елементарного словосполучення із зазначенням відповідних аналітичних моделей, є таким:

субстантивно-субстантивні – *книжки сестри* (Ім Ім; Ім – іменник),

субстантивно-ад'єктивні – *цікава книжка* (Ім Пк; Пк – прикметник),

субстантивно-прономінальні (субстантивні) – *розмова з ним* (Ім Зс; Зс – займенник),

субстантивно-прономінальні (ад'єктивні) – *моя книжка* (Ім За),

субстантивно-квантитативні – *три дні* (Ім Чс; Чс – числівник),

субстантивно-прислівникові – *кава по-турецьки* (Ім Пс; Пс – прислівник),

субстантивно-партиципні – *прочитана книжка* (Ім Дк; Дк – дієприкметник),

субстантивно-дієприслівникові – *читання сидячи* (Ім Дс; Дс – дієприслівник),

субстантивно-інфінітивні – *бажання вчитися* (Ім Ін; Ін – інфінітив).

Схожі моделі утворюють прикметники, субстантивні та ад'єктивні займенники, числівники, прислівники, дієслова, дієприкметники, дієприслівники, інфінітиви, але й у цьому випадку можна побудувати лише 88 моделей [13, с. 26–29].

Моделей речення, якого б типу ці моделі не були, постане, природно, значно більше, але і їх без особливих проблем систематизують. За певних обмежень вірогіднісного й статистичного характеру вони утворюють цілком осяжну сукупність, з якою можна працювати вручну, виконуючи найрізноманітніші завдання, пов'язані з вивченням і описом мови, з навчанням мови, її практичним використанням у різних сферах життєдіяльності людського суспільства.

Потрібно, очевидно, констатувати, що розроблення моделей синтаксичних одиниць усе ще триває, а зараз різні конструкції описані з різним ступенем їх формалізованості, а отже, і з різним рівнем модельного подання. І в цьому плані можна, як нам видається, виділити чотири групи синтаксичних одиниць як об'єктів, що потребують моделювання.

До першої групи відносимо ті синтаксичні одиниці, моделі яких побудовані, так чи інакше прийняті лінгвістами, і їх регулярно використовують як у дослідницькій практиці, так і в навчальному процесі. Це словосполучення й просте речення, яким відповідає цілий комплекс як графічних на зразок дерева залежностей, так і аналітичних моделей, таких як структурні схеми речення.

До другої групи зараховано такі синтаксичні одиниці, принципи моделювання яких остаточно ще не відпрацьовані й не є загальноприйнятими. Пошук прийнятних, тобто адекватних і легко інтерпретованих, моделей для цих одиниць ще продовжують, але й уже наявні побудови знаходять собі практичне застосування в окремих лінгвістичних школах, в авторських розробленнях тієї чи тієї проблеми, пов'язаної з моделюванням синтаксису й навіть під час навчання мови. Це складне речення та дві співвідносні з ним моделі: структурна його схема й лінійна схема складного речення, за допомогою якої описують складні речення ускладненого типу на предмет виявлення кількості їхніх частин і тих синтаксичних відношень, у які ці частини вступають між собою.

Третя група – це синтаксичні одиниці, моделі яких цілком реальні й настільки ж актуальні, як і моделі одиниць перших двох груп, але через ті чи ті причини або ще не побудовані, або трапляються лише епізодично без акцентування їхнього метамовного статусу. До таких синтаксичних одиниць відносимо слово-з'єднання й надфразні єдності. Перші через те, що відповідний

термін ще не ввійшов до широкого термінологічного вжитку. Другі, ймовірно, через не досить чітку детермінацію компонентів складного синтаксичного цілого й наявних між ними засобів зв'язку. Окрім того, ще не всі лінгвісти відмовилися від кваліфікації як граничної синтаксичної одиниці одного лише речення.

До четвертої групи синтаксичних одиниць як об'єкта моделювання в синтаксисі відносимо такі утворення, для яких проблемна сама можливість побудови їхніх моделей, тобто утворення, не детерміновані структурно, такі, наприклад, як висловлення й текст. Однак проблемність – це не те саме, що неможливість чи відсутність, тому певні пошуки доцільні, мабуть, і в цьому напрямі. Інша річ, які форми може мати відповідна модель і як вона буде інтерпретована. Текст принаймні можна репрезентувати як деякий образ його мінімального компонента, достатнього для кваліфікації відповідного мовленнєвого ланцюга як саме цієї синтаксичної одиниці. І оскільки таким мінімальним компонентом може бути: 1) словоформа (зокрема, і квазіслово), 2) речення й 3) мовленнєвий ланцюг з послідовності речень, як би такий ланцюг не називали: великою синтаксичною сполукою, надфразною єдністю, складним синтаксичним цілим, дискурсом та ін., – є, очевидно, сенс відзначити лише три загальні моделі тексту в тому чи тому їхньому символічному поданні, аналітичному чи графічному.

Кожна із чотирьох означених груп синтаксичних одиниць як концептуальних побудов має своїх репрезентантів у системі основних синтаксичних одиниць, і саме останні повинні бути передусім об'єктом лінгвістичного моделювання, як і об'єктом реального вивчення й докладного, максимально об'єктивного опису. На докомунікативному рівні такими репрезентантами є словоформа, словосполучення й словоз'єднання, на комунікативному рівні – речення, надфразна єдність і текст. Моделі вказаних синтаксичних одиниць, на нашу думку, обов'язково повинні бути й навіть домінувати в комплексі метамовних атрибутів сучасного синтаксису, зокрема, і в метамовних побудовах, орієнтованих на синтаксис української мови. Повинні в цьому разі практикувати й певні загальні принципи моделювання синтаксичних одиниць, досить універсальні, щоб побудовані на їхній основі конкретні моделі могли вільно сприймати найширші кола і лінгвістів, і звичайних користувачів, які мають стосунок до граматики української мови,

і водночас не обмежувати сферу пошукових досліджень та ініціативи мовознавців. Повинні бути, нарешті, чітко окреслені основні операції, застосовувані до мовних і мовленнєвих одиниць під час переведення як в аналітичні, так і в графічні моделі, особливо ті з них, які безпосередньо співвідносять із загальними принципами побудови синтаксичних моделей, а також продюковані цими операціями символічні системи. Ці питання можуть стати предметом окремого дослідження.

Категорія синтаксичного зв'язку є об'єктом моделювання через її субстанціональну недетермінованість. Немає в українській мові якогось матеріального, вираженого послідовністю звуків чи нарисних знаків утворення, що можна було б співвіднести з термінами **сурядний зв'язок** чи, наприклад, **прилягання**. Є лише уявлення про відповідні явища української мови й певна модель їхнього опису, ступінь адекватності якої може бути досить і досить умовною, але водночас щоразу прийнятною через відсутність (чи ігнорування) іншої моделі вже відомих синтаксичних відношень чи через відсутність об'єктивної й прагматично зорієнтованої інформації про ті семантико-граматичні відношення, метамовна інтерпретація яких підлягає сумніву, а то й загалом не практикується. Конкретика моделей синтаксичного зв'язку досить динамічна, оскільки в процесі моделювання цілком можливі як зміни думки дослідника про ті чи ті інтерпретовані факти мови й мовлення, так і вдосконалення використовуваних мовознавцями методів лінгвістичного аналізу, поглиблення процедурних знань щодо принципів переходу від об'єкта дослідження до його моделі і, природно, назад – від моделі до об'єкта.

Проблема формалізації поняття й терміна **синтаксичний зв'язок** стала актуальною на межі п'ятдесятих – шістдесятих років минулого століття у зв'язку з інтенсифікацією на той період робіт з автоматичного аналізу текстів, і зокрема з машинного перекладу однієї мови іншою. У ці роки відбулися й перші спроби моделювання синтаксичних відношень у мовленні, точного визначення синтаксичного зв'язку, побудови алгоритму його ідентифікації. З'явилися праці Л. М. Юрданської [6], Л. Небеського [15], І. І. Ревзіна [17], а дещо пізніше дослідження І. Б. Долініної [5], І. І. Меншикова [12], І. П. Севбо [18], Л. З. Сиви [19; 20] та інших лінгвістів. Зараз сформульовано формальні ознаки підрядного й сурядного

зв'язку, виявлено й описано різні синтаксичні відношення, що не можуть бути підведені під підрядність і сурядність або загалом виходять за межі однієї синтагми, відпрацьована й запроваджена в практику синтаксичного аналізу мовленнєвих ланцюгів графічна символіка для подання семантико-граматичних відношень, які реалізуються між ланками цих ланцюгів, уніфікована певною мірою навіть сама процедура комплектації блоку об'єктів і відношень у графічних моделях найрізноманітніших явищ синтаксичного рівня структури мови. Є, отже, усе, здавалося б, потрібне для створення деякого матеріального об'єкта, що є структурним чи функційним аналогом синтаксичного зв'язку, з одного боку, і являє собою певну систему опису цієї граматичної категорії, з іншого. Однак загальної моделі синтаксичного зв'язку мовознавцям побудувати поки не вдалося. Семантико-граматичні відношення між компонентами мовленнєвого ланцюга, як і мову загалом, дослідник субстанціонально передати не може.

Власне проблема моделювання синтаксичного зв'язку не може бути знята, але її потрібно, на нашу думку, зорієнтувати переважно на процедурні знання, продовжуючи пошуки довершених, адекватних і водночас простих способів подання семантико-граматичних відношень між словами й конструктивними поєднаннями слів як синтаксичними одиницями. Модель-систему потрібно в цьому разі в повному її обсязі репрезентувати моделлю – структурним чи функційним аналогом, і моделювання синтаксичного зв'язку, отже, змикається безпосередньо з моделюванням синтаксичної одиниці, першої з указаних синтаксичних категорій. І справді, якщо в тій чи тій моделі якимось відображаємо синтаксичний зв'язок, наприклад, графом, то обов'язково вказуємо й ті лінгвістичні об'єкти, які цей граф об'єднує в певне синтаксичне, а отже, і будь-яке інше ціле.

Отже, модель синтаксичного зв'язку – поки що епізодична й не досить формалізована метамовна побудова, модель синтаксичної одиниці – стала категорія, наповнена певним змістом і як лінгвістичне явище, і як складник метамови сучасного синтаксису. Потрібно лише деталізувати цю модель і подати її таким комплексом відповідних метамовних побудов, який однозначно співвідносився б з комплексом синтаксичних одиниць і передусім, природно, одиниць концептуальних, чи основних, які в результаті

й визначають обсяг і характер як предметних, так і процедурних знань у галузі синтаксису тієї чи тієї мови. Це відкриває перспективу дослідження питань моделювання в українському синтаксисі.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
2. **Воронина Д. Д.** К вопросу о структурной схеме предложения / Д. Д. Воронина // Вестник Московского ун-та. – 1974. – Сер. 10. – № 6. – С. 34–41.
3. **Всеволодова М. В.** Уровни организации предложения в рамках функционально-коммуникативной прикладной модели языка / М. В. Всеволодова // Вестник Московского ун-та. – 1997. – Сер. 9. – Вып. 1. – С. 53–56.
4. **Всеволодова М. В.** Классы моделей русского простого предложения и их типовые значения. Модели русских предложений со статальными предикатами и их речевые реализации (в зеркале китайского языка) / М. В. Всеволодова, Шуфень Го. – М.: АЦФИ, 1999. – 169 с.
5. **Долинина И. Б.** Лингвистический аспект проективности / И. Б. Долинина // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1973. – С. 508–526.
6. **Иорданская Л. Н.** О некоторых свойствах правильной синтаксической структуры (На материале русского языка) / Л. Н. Иорданская // Вопросы языкознания. – 1963. – № 4. – С. 102–112.
7. **Караулов Ю. Н.** Вторичные размышления об эксперименте в языкознании / Ю. Н. Караулов // Теория языка. Методы его исследования и преподавания. – Л.: Наука, 1981. – С. 135–140.
8. **Кокорина С. И.** О реализации структурной схемы предложения / С. И. Кокорина // Вопросы языкознания. – 1975. – № 3. – С. 73–83.
9. **Лингвистический энциклопедический словарь** / [под ред. В. Н. Ярцевой]. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 688 с.
10. **Меньшиков И. И.** Модель контаминированных образов в синтаксисе / И. И. Меньшиков. – Днепропетровск: ДГУ, 1972. – 140 с.
11. **Меньшиков И. И.** Анализ синтаксической структуры предложения в терминах синтагматических классов слов / И. И. Меньшиков. – Днепропетровск: ДГУ, 1973. – 43 с.

12. **Меньшиков И. И.** Подчинительные связи слов в современном русском языке / И. И. Меньшиков. – Днепропетровск: РИО ДГУ, 1984. – 52 с.
13. **Меншиков І. І.** Структура словосполучення в сучасній українській літературній мові / І. І. Меншиков, І. С. Попова. – Дніпропетровськ: РВВ ДДУ, 2000. – 36 с.
14. **Молошная Т. Н.** Субстантивные словосочетания в славянских языках / Т. Н. Молошная. – М.: Наука, 1975. – 237 с.
15. **Небеский Л.** Об одной формализации разбора предложения / Л. Небеский // Математическая лингвистика. – М.: Мир, 1964. – С. 145–149.
16. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель): монографія / І. С. Попова. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного ун-ту, 2009. – 432 с.
17. **Ревзин И. И.** Об одной синтаксической модели / И. И. Ревзин // Вопросы языкознания. – 1963. – № 2. – С. 148–150.
18. **Севбо И. П.** Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика / И. П. Севбо. – К.: Наук. думка, 1981. – 192 с.
19. **Сова Л. З.** Аналитическая лингвистика / Л. З. Сова. – М.: Наука, 1970. – 255 с.
20. **Сова Л. З.** Формальные связи в русском языке (дефиниции) / Л. З. Сова // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1973. – С. 526–542.
21. **Столярова Л. П.** Субстантивная конструкция – основное звено малого синтаксиса / Л. П. Столярова. – Днепропетровск: ДГУ, 1990. – 72 с.
22. **Шведова Н. Ю.** Вопросы описания структурных схем простого предложения / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1973. – № 4. – С. 31–41.
23. **Щерба Л. В.** Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.

Надійшла до редколегії 11.11.2013